

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№57
(19396)

2020 чылдың
июнь 4
четверг

Хүннүн үнери — 04:11
Ажары — 19:31
Хүн дурту — 15:20

Садар өртээ хостуг 12+

ЧАА-ХӨЛДЕ «ЧАА СОРУК»

Алим Зоотов огул-биле.

— Шаандан бээр ада-өгбевис мал кадарып, өстүрүп чорааннар. Салгал дамчыштыр бо эки чаңчылывыс ам-даа улажып турар. Мен ынчангаш ада-иемниң изин истеп, уруг-дарыымны эртем-билигге чедирип алыр дээш, мал кадарып кириптим — деп, Ак-Туруг суурнуң чурттакчызы, «Чаа сорук» деп төлөвилелдин киржикчизи Алим Зоотов чугаалады. "Моон алгаш көөр болза, бо төлөвилелдин ажык-дузасы, деткип турары эки-дир" — деп уламчылады. Кымнарны деткип турарыл дээрге, би-

лир бис, шииттирип чораан улусту моон соңгаар катап база частырыг кылбазын дээш, ажылга тургузуп, ажы-төлүн эртем-билигге чедирип алзын дээн сорулга-биле деткээн.

Алим, Сай-Суу Зоотовтар суурнуң хүн ажар талазында Бош-Даг баарында Кучун-Кураатта чаа кыштагны тудуп турар, ам удавас доозупкаш, 200 хойну алгаш, чымаштыг ишче шымнып кириптер сорулгалыг. Бо төлөвилелге баштай-ла шилилге эртер болур. Кожуунуң, сумунуң удуртукчу-

лары шиитпирлээш, хөй уругларлыг өг-бүлени кирип, деткээннер. Олар беш оолдуг, чаңгыс кыстыг, уруг-дарыы хөй, ажыл-ишти, бөдүүн өг-бүлө мал малдаар дээш дыка өөрүп турарлар. Аал-чурттуң ээлери кайызы-даа малчын уктуг болгаш, бо ажыл-ишти эки билер. Ажылгыр улустуң чурттап

(Уланчызы 3-кү арында).

КОРОНАВИРУС ХАЛДАВЫРЫНЫҢ АМГЫ ҮЕДЕ БАЙДАЛЫН САЙГАРГАН

Тывада шупту аараан кижилерниң 59,9 хуузу херээжен чон. 16,2 хуузу азы 181-и бичии кижилер. Оларның чартык кези — 7-ден 14 харлыг. Халдавыр эдилээн 934 улуг кижилерниң 679-зу — 18-ден 49 харлыг. 50-ден 64 хар аразында аараан кижилерниң саны 195, а 65 хардан өрү назылыг 60 кижилер бар.

Май 31-ниң хүнүнде тускайлаттыг стационарларда 715 аарыг кижилер чыдар. Оларның 645-инде, азы 90,2 хуузуна коронавирус деп аарыг барын бадыткаан. 51 кижиниң байдалы берге, 415 кижиниң ортумак. Вирустуг 249 кижилер аарыгны чийк эртип турар. ИВЛ аппаратта 5 аарыг кижини кошкан, дөрт аарыг кижилер өкпезин арыглаар инвазивтиг аппаратта. Амбулаторлуг эмнээшкнде 173 кижилер бар, оларның аразында 42 назы четпээннер. Пандемия эгелээнден 270 кижилер сегип, экирзэн.

Орун фондузун 327-ден 1160 чедир көвүдөдип, 1000 чурттакчыга онааштыр 3,5 орун кылдыр хандырган. Бөгүндө 425, азы 37,3 хуу хостуг оруннар бар, ооң 168-зи кожуун эмнелгелеринде.

Лабораториялар бирги чаданың 10 муң, ийиги чаданың 14 муң, үшкү чаданың 3,2 муң тест-системалары-биле хандырттыг. Сөөлгү хүнде 1225 лабораторлуг шинчилелди кылган. Пандемия эгелээнден 48872 шинчилелди кылган. Бо хүнде үш лабораторияның бирээзи-ле хүнде 400-500 анализтерни ап турар.

Республика Чазак эм-таң хандырылганынче курлавыр фондузундан 9 млн. рубльди тускайлаан, ооң 8,9 млн. рубль керээ-биле, 8,5 млн. рубль бараан хандырылганынче. ТР-ниң Кадык камгалал яамызы хандырылганынче планы июнь 5-ке чедир долузу-биле күөсеттинерин дыңнаткан. Ооң мурнунда 6,4 млн. рубль түңге садып алганы эмнер артыгы ам-даа бар.

Коронавирустан аар аараан кижилерни тускайлап, аңгылаар пунктуну тургускан болгаш ол ам ийи дугаар хүн ажылдап турар. Чаңгыс хүнде оон ортумаа-биле 70 аарыг кижилер эрттирген. Пунктуну чогуур дериг-херекселдер, томограф-биле дерзэн. Шинчээн соонда аар аарыг кижилерни халдавырлыг аарыглар эмнелгезинче, а ортумак болгаш чийк хевирде кижилерни 16 биле 17 дугаар школаларның баазасында ажиткан түрүниң эмнелгелеринче чорудуп турар.

Бо неделяда республикага "дүрген эмчи дузанын" 6 автомашиназы келир, аңаа ажылдаар бригадалар белен.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

YouTube

vk

f

Instagram

Чазак Даргазы социал четкилерде

Июнь айда «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилелдин агымы-биле ээлчеглиг беш дугаар ажилды эгелээр бис. Ол ёзулуг чоннуң төлөвилели апарган. Улус ону боттарының ажил-херээн эгелеп, өг-бүлөзиниң амгы болгаш келир үеде амыдыралын хандырып алырының тускай аргазы деп көрүп турар дээрзинге база катап бүзүредим.

Бо чылын төлөвилелге 105 өг-бүлени кириген, ажил-агыйларның ниити саны 500 ажа бээр. Ажил-агый бүрүзүнүң эге байдалын шуут хынамчалыг өөренип көрүп турар дээрзинге база катап бүзүредим.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» чүгле амыдыралыңа дузалаар төлөвилел кылдыр эвес, а шыңгыы күш деп санаар үе келген. Төлөвилелди зоотехниктиг, ветеринарлыг, саарылгалыг болгаш өске-даа чугула херектиг инфраструктуралар-биле хаара тудуп болур. Ол дээрже «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» бо чоокку келир үеде мал ажил-агыйыңа чөлөңгүш, азы кол өзек бооп болуру-дур.

Аарыг кижиниң байдалын аягылап, теманы иштинден хандыр сайгарып көөрүн кызып тур мен. Эмчилеривис-биле, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң, мен ышкаш, пациентилери-биле элээн чугаалаштым. Чаңгыс чер-чурттугларымны эң дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи – Covid дээш хынадып, алары дээрзин билип тур мен. Тестилиери хөйү-биле кылган бис. Аарыгны херек кырында шын илередиптеринге дузалыг болган. Кайы хире хөй тест эрттирген-дир, аарыгның илереттингени база ол хире болуп турары билдингир. Ынчалза-даа байдал чаңгыс черге турбас, ынчангаш сорулгалыг арга-хорганы база өскерттир апар.

Амгы үеде кол кылыр ажил – аарыг-биле демисежири, корона-вирус кымга шыңгыы шылгалда апарган-дыр, оларга өй шаанда дуза чедирери. Ынчангаш санитарлыг чаа дүрүмнерге дүүштүр мурнады шийтпирлээр уjurлуг чүүлдерни тодараткан. Баштайгы ээлчегде дегдирип аараан деп диагностуг кижилерни, аарыгның демдектери көстүп келген улусту, оларның-биле харылзажып турган кижилерни, корона-вирус

талазы-биле берге байдалдыг чурттардан чедип келген улусту, халдавыр-биле демиселдин мурнуку одуруунда ажилдап турар эмчи ажилдакчыларын хынаар.

Тестини кылырда, баштай интернат, социал албан черлеринде, УФСИН албан черинде турар болгаш ында ажилдап турар, ОРВИ-ден аарыг бергени илдең апарган кижилерже, корона-вирус тыттып келириниң айылы бар болза, 65 хардан өрүназылыг улуска, бөлүк бичии уруглар турар коллективтерже онза кичээнгейни салыр.

Тестированиени ынчалдыр мурнады эрттирери бо үеде эң чедимчелиг болур. Харылзажып турган улустан 8-10 хүн эртерге-ле, анализин бир катап ап эгелээр. Бо хемчеглер болза, тестированиениң хемчээлин кызырар, оң түңнелдерин дүрген алыр апар.

Республикаже кирер аргы-жылга оруктарыңа тестирование кылбас деп шийтпирлээр, чүге дээрже ол ам чугула эвес апарган. Ооң-биле холбаштыр бистиң лабораторияның ажилы чийгеп, бир хонукта барык 2 муң хире шинчилелдер эвээжей бээр. Түңнелдерин бээр хуусааларыңа безин ол салдарлыг болур.

База бир моондак болуп турган чүүл бар. Анализтерниң түңнелдерин лабораториядан алгаш, поликлиникаларның адресиниң аайы-биле чедиреринге ажилдакчылар шуут четтикпейн турган. Биске кол чүве чүл дээр болза, эпидемия үезинде кижилерниң сагыш-сеткилиниң эки чүвеге бүзүрелдиг болуру-дур. Ынчангаш корона-вирус анализтериниң түңнелдери-биле смс-дыңнадышкын чорударын организастаар деп даалга бердим. Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң, СПИД-төвүнүң, Республиканың кеш-хан аарыгларының диспансериниң лабораторияларында смс-дыңнадышкын системаны кылып каан чорду. Анализиниң харызы бадыткаттынмаан улустарже ыңдыг дыңнадышкыннары бо чоокку хүннерде чорудуп эгелээр. Бир эвес түңнелдери бадыткаттына берген болза, эпидемиолог эмчилер шыңгыы чурум ёзуугаар ажилдап эгелээр, түңнелди үндүргөш, хоруглуг болгаш сагыш уjurлуг чүүлдерни айтып бергеш, эпидемия истелгезин эрттиргөш, эмчи ажилдакчыларыңа даалганы берип каар.

Шынап-ла, лабораторияларның ажилы чүдүрлү берген, бир хонукта тус-тузунда 1600-1800 шинчилелдерни кылып турар. Ол ажилды ам чурумчудар. Кол чүве – чедимчелиг түңнелдерни кылыры.

Эпидемияның байдалдары шууту улустуң сагыш-сеткилин саймаарадып, муңгарадып турар дээрзин угаап билир херек, чаңгыс чер-чурттугларым. Байдалды шын медереп билип, бодамчалыг болуру – кол. Чон-биле ажилдап турар шууту организациялардан база ону негеп тур бис.

Тываның чоннарының Ассоциациязының даргазы Анна Мухамеджановна Потапованың 70 харлаан оюнга

Улуг татар акы-дуңма
Улус-чоннуң кызы силер.
Ак-көк Тыва чуртүвуска
Ажыл-ишти чогултуп-даа,
Хөй-ле чылда чурттап келген,
Хөйге таныш, өңүк силер.

Профтехучилище ажылыңа
Профессионал башкы диртип,
Бодуңарны өргүп чораан
Болчумчалыг онза силер.

Өөредилге яамызыңа
Өндүр улуг сайыт болуп,

Ам бо хүнде буян-чолдуг,
Аныяксыг хевээр силер.
70 харлаан хүнүңерде
Чергелештир байыр тудуп,
Ам-даа хөй-хөй чылдар ишти
Аравыска өөрүп чурттап,
Аалыңарны, өргээңерни
Аас-кежик ойбазын деп,
Ак сүт чажып, йөрээп тур бис.

Тормошун үңай аксын
Түгэрэк дата котлы булсын!
Редакциядан.

АКШАҢАР АЛЫҢАР, АВАЛАР!

Чамдык регионнарда
чаш ажы-төлдүң төрүттүнүп
турары эвээжей бергени-
биле үш дугаар болгаш оон
хөй ажы-төлдүг апарган өг-
бүлелерни деткири-биле
11 322 рубль түңнүг посо-
биени берип турар.

Чаштарның хөй төрүттүнүп
турары-биле бистер чурт иштин-

де чемпион болган бис. Бо про-
граммаже бисти кирибес уjurлуг
турда-ла, кызып чугаалажып тур-
гаш, ыңдыг төлөвилерни бистиң
республикага чөпшээрээрин
чедип алганымыс дээрже ховар
таварылга-дыр.

Ынчалза-даа Тывада чүгле
567 өг-бүлө ук пособиени Кы-
зыл хоорай, Кызыл биле Чөөн-
Хемчик кожууннарда иелер

алган. Чамдызы алып уjurлуг
акшаларының дугайында бил-
бейн турары чадапас.

Социал адырның ажил-
дакчылары шак ыңдыг өг-бүлө
бүрүзүңге барып чедип, акшала-
рын шилчидип бергеш, ону шын
чарып турарын хынаарын дагып
каан мен.

Чазак Даргазының социал
четкиде арнындан.

БОЙДУСТУ КАМГАЛААРЫ – КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

2020 чылдың июнь айның
дургузунда Россияның арга-
арыгларыңа өрт өөскүп,
айыылдыг байдал тургус-
тунуп болур дээрзин Фе-
дералдыг арга-арыгның
авиа камгалалы дыңнадып
турар.

Баш бурунгаар даап бодааш-
кын-биле, өрттүң онза айыыл-
дыг девискээринге 21 регион
хамааржып турар. Өрттүң ылап
болур-болбазы чүгле кижилер-
ден, арга-арыг камгалаар
албан черлериниң ажылындан
хамааржы. Бир эвес агаарлап,
арга-арыг кирип чорааш, өрт
камгалалының дүрүмнерин са-
гыыр болза, ыңдыг айыыл-халап
болбайн барып болур.

Арга-арыгга өрт үнериниң кол
чылдагааны – кижилерниң өрт
камгалалының дүрүмүн сагы-
вайн барганы. Агаар-бойдустуң
байдалыңа ол шоолуг хамаа-
рышпайн турар.

Россияның арга-арыг ажил-

агыы өрттерниң бар-чогун
үргүлчү баш бурунгаар хынап
турар. Бедик черлерден хынап
көргөн, авиа хайгааралдың, кос-
мостан тырттырган чуруктарның
шуптузунга мониторингини эрт-
тирип турар.

2020 чылдың январь 8-те
баштайгы арга-арыг өртү Ка-
рачаево-Черкесс Республи-
кага болган. Июнь 2-ге чедир
Россияның девискээринге 5,8
муң ажыг арга-арыг өрттери
болган. Ол 860 ажыг га чер
өрттенген. Өрттерниң 80 хуу-
зун баштайгы хүннеринде-ле
өжүргөн. Өрттерни хол-биле-даа,
машина-техника, авиатехника-
даа дузазы-биле өжүрүп турар.

Чайгы үеде чаңнык дүшкөш,
өрт үнер таварылгалар тургу-
лаар. Арга-арыг камгалалының
албан черлери Агаар-бой-
дустуң байдалын дамчыдар
Гидрометеотөптөр-биле чайгы
айларның баш бурунгаар шин-
чилелдерин кылып турар.

МООЛДАН ДУЗАЛАМЧЫ

Тыва-биле кожа-хелбээ
Моолдун Увс аймааның
чону май 22-29 хүннеринде
гуманитарлыг дузаламчы
чыыр акцияны эрттирген.

Тываның чонунга корона-
вирус пандемиязы-биле демисе-
жиринге демек-дуза болзун
дээш, олар 33,8 млн. түгркти,
азы 840 муң рубль түңнүг акша-
хөреңгини чыып берген. Моолдун
Херээженер федерациязының
салбырының кириген саналын
УВС аймактың удуртукчулары,
275 сайгарлыкчы бизнесменнер,
56 муниципалдыг албан черлери
болгаш компаниялар деткип,
акцияга идепкейлиг киришкен.
Биче сеткилдиг бөдүүн чону база
дузалашкан. Чыып алган акша-
хөреңгизин Тыва Республикага
чорудуп бээр.

Интернеттен алган.

ЧАА-ХӨЛДЕ «ЧАА СОРУК»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

олулар өдээндөн-не илден болур чүве, Зоотовтар шээр малдыг, саап ижер инектиг, аъттарлыг. Хүрөң-хүрөң шырайлыг оолдары ада-иезинге

дузазын көргүзө бергеннер. Улуг оглу Алаш 18 харлыг, чаа кыштааны тудуун төрөлдери-биле кады кылып турар болду. Ийи дугаары чаңгыс кызы Айырана 9-ку классчы, ооң со- онда 11 харлыг Айлуун чарыш

аъттарының шыырак мунук-чузу, опаң-чипең он харлыг Ачыты, оон бичези Альфред, а хеймери Сайын-Белек беш харлыг. Олар база-ла аът мунуксаар база хой кадарар дээш четтикпейн манап турарлар.

Зоотовтар 200 хойну удавас хүлээп алырынга белең, чеди курлуг кажазын, чурттаар бажынын тудупкан, ам чүгле аар-саар ажилдар арткан деп, малчын чугаалады.

«Чаа сорукту» Тываның Чазааның «Аныяк өг-бүлөгө» — кыштаг» деп телевилелинге демейлештир ажилдап кылган. Бо телевилелге хамаарыштыр Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол база бодунуң чагыг-сүмезин берген: «Чүгле шынчы күш-ажылың-биле ажи-төлүүнү азыраар апар сен. Ол хире деткип, дузала-жып турда, бодунуң-на ке-

лир салгалыңга ону арттырып берип, ол бүгүнү чидирбес дээш, базым бүрүзүн 1000 катап деңзигүүрлээш, түңнелди үндүрер херек...» — деп чугаалааны кончуг чөптүг. Бо Ак-Туруг суурда Зоотовтарның кызып турары аттыг чорду, шээр-даа, бода-даа малдың баш санын өстүрүп, муңчу малчын-нар аразынче кирер планныг бис деп чугаалап турдулар. Шынап-ла, боттары-ла кызымак болза, мал-маганның саны өзүп, көвүдээр дээри шын.

Ася ТҮЛҮШ.

Саяна МОНГУШТУҢ тырттырган чуруктары.

БАЖЫҢГА ОЛУРАРЫ — ЭМЧИЛЕРГЕ УЛУГ ДУЗА

2020 чылдың июнь айның 1-ниң хүнүнде Тыва Республикада эпидемиологтук байдал-биле 48872 лабораторлуг шинчилелдерни кылган. Ооң түңнелинде 1161кижи COVID-19 деп аарыгдан аараан. Оларның иштинде чүгле сөөлгү хонукта 46 таварылга илереттинген. Мындыг сан-чурагайлыг шинчилелдерни, дыңнадыгларны хүнден хүнге янзы-бүрү массалыг чеспектер дамчыштыр Тыва Республиканың Чазаа, эмнелге яамызы болгаш Тыва Республикада Россияның эпидемиологтук хайгаарал чорудар чери чоннуң кичээнгеинге дыңнадып турар.

Тывада чоннуң кижилер санынга алырга үстүндө айыткан коронавирус дээш кылып чорудуп турар шинчилелдерниң түңнелинде халдавырлыг аарыг кончуг дүрген тарап, негепер турарын демдегеп турар. Аарыг кижилерниң санынга хүнден хүнге негепер турар кижилерниң эвээш эвес кезии аарыг-аржыкты таратпас дээш, сагыр ужурулгү дүрүмнерни сагывайын турарында болуп турар. Эмчилер болгаш эмнелгелерниң ажилдакчылары боттарының кадыыңга айыылдыг болза-даа, чоннуң кадыы дээш дүн-хүн чок ажилдап, өг-бүлезинге каш хонуктар иштинде ужурашпайн, кончуг чыпшынчак, дүшкүүлүг аарыг-биле демиселди чорудуп турары чонга көскү.

Ындыг турбуже, чамдык кижилер кудумчулар кезип, суглуг черлер болгаш хөл, хөл кыдыыңга чыгып, эзиртир суксуннар ижи алгаш, байырлап чоруп турары хомуданчыг. Бо хүнде кадык кижилер боттарының чурумун эде көрүп, кызыгаарлап айыткан карантин хүннеринде

шыдажып, бажыңнарынга орап болза, хүнде негепер, көвүдөп турар аарыг кижилерниң саны эвээжеп, аарыг ынчан чавырлыр.

Мындыг байдалды өөренип көргөш, Тыва Республиканың Чазаа коронавирус COVID-19 деп вирустуг аарыгның тарап көвүдээрин эвээжедип, соксадыр сорулга-биле немелде хемчеглерни хүлээп ап турар. Тыва Республиканың Чазааның 2020 чылдың май айның 25-те 230 дугаарлыг доктаалы-биле СУГЛУГ ЧЕРЛЕРГЕ, ХЕМНЕР БОЛГАШ

ХӨЛДЕРГЕ ДЫШТАНЫП, ЭШТИП АЗЫ КАНДЫГ-БИР БАЙЫРЛАЛДАР КЫЛЫРЫН ИЮНЬ 30-ГЕ ЧЕДИР ХОЛУП, КЫЗЫГААРЛААН.

Ынчангаш суглуг черлерге чыгып, балыктап, чаңгыс-даа эш-өөрлүг чоруур болза, Россияның болгаш Тыва Республиканың административтиг херектер хоойлуларының негелделери-биле харысалга онаар. Маңаа бир сагындырыг кылдыр дыңнадыр болза, аарыг-биле байдалдың бергезин өөренип көргөш, кончуг улуг түңнелдиг торгаалга онаар кылдыр хоойлуда айыткан. Ол ышкаш, кожууннар девискээринде суглуг черлер болгаш хемнер кыдыыңга хыналда рейд, патруль ажилдарын чорудар албан черлериниң, тус чер чагыргаларының каттышкан бөлүктөрүн тургускан.

Алексей ХАЯҢ, Улуг-Хем кожуунда биче хемчээлдиг суднолар инспекциязының улуг инспектору.

ЫРАККЫ БУЛУҢДА ААРЫГНЫҢ БАЙДАЛЫ

2020 чылдың июнь 3-түн байдалы-биле, Бай-Тайга кожуунда COVID-19 эпидемиологтук байдал дугайында кожуунда тургустунган оперативтиг штабтың берген дыңнады, Бай-Тайга кожуунда COVID-19-тан аараан 12 кижилер илереттинген. Ооң иштинде чүгээр байдалдыг 4 кижилер кожуун эмнелгезинде чыдар.

Берге байдалдыг 3 кижилер Кызыл эмнелгезинде чыттырган. Сааттыг херээжен кижилер Кызыл эмчизинге чедирери-биле белеткеп турар. Бир кижилер аарыгның

эге чадазында эмчиге келгеш, хынадып эмнеткен түңнелинде сегип, эмчиден үндүр бижиткен. Үш кижилер паспорт өзүгээр кири бижидилгези Бай-Тайгада эвес болган, оларны чурттап турар девискээринче чандырган бооп турар.

Аарыг кижилерниң саны хенертен көвүдөп эгелээни-биле, чурттакчы чонну хей шимчээш-кин кылбайн, аай-дедир аргы-жарын соксадып, бажыңнарынга олуларын кожуунда тургустунган оперативтиг штаб база катап сагындырып тур.

Бай-Тайга кожуунуң чагыргазы.

Сүт-Хөлден медээлер

• 2020 чылда Сүт-Хөл кожуунга өскүстөргө 3 бажың тудар, ниитизи-биле 6 өг-бүлө чаа бажыңнарже көжүп кирер. Бо хүннерде Суг-Аксы суурда 1 бажыңның тудуу 70% чедир туттунган, арткан 2 бажыңны база кылып эгелээн.

• Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады (10 дугаар Сүт-Хөл округтан) Өнер Хүлерович чоннуң чугула айтирыгларынга сеткили-биле доктаамал дузалажып турар. Бо таварылгада бистиң келир үеви

— доозукчу өөреникчилерге дузаны чедирген.

• «Эмчилерге четтирдивис» деп акция-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралындан чорускан аш-чем аймаан Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксында ажилдааш обсерваторда 14 хонук иштинде чурттап, карантин эртип турар эмчилерге чедирдивис. Акцияны деткикчилээн Каң-оол Тимуровичке база Өнер Хүлеровичке улуу-биле четтирдивис!!!

Дайынчы ОНДАР.

КЫМГА ЧҮДЕН АРТЫК БҮЗҮРЭЭР БИС?

Коронавирус, бот-аңгыланышкын бүдүн делегейде дээп алганының дугайында чүгле чалгаа кижии ыыттаваас чүве-дир бо. Чалгаапайлар ыыттаза-даа, база-ла пандемия-пундамия дээш баар. А мээң маңаа хамаарыштыр чугаалаптар чаа чүүлүм чок. Эмчидомчу, микробиолог, вирусолог байтыгай санитарка безин эвес мен аан. Ам интернет ындыг ышкажыл – сенден эрткен кижии чок дег апаар.

Телефонувусту аждаа каапкаш, салааларывыс чиик шимчээшкиннери-биле медээлер, хоп-чип тулаазы-че шымнып кирер-ле. Оон база-ла салааларывыстың чиик шимчээшкиннери-биле боттарывыстың бодалдары-высты бис чокка-ла миллиард кижилерниң таптап каапканы медээлер аразынче киришаа-ла эгелээр бис. Ол-ла – эксперт, журналист болганың ол, харын-даа эң сөөлгү ылаптыг шын сенде-ле! Ол диин, интернетте бодуну кым кылдыр бодап алганыңдан баш силгип, меннип олуруп болур сен.

Чижээ, эмчилерниң частырыгларын бижиир болзуңза, кадык-камгалалының организаастыг тургузуунуң эксперт-методизи-ле сен. Бир эвес хууда камгалал херекселдериниң чедишпезиниң дугайында болза, эмчи хандырылгазының специализи-ле сен. А бүгү чогаадыкчы-чогаалчы күжүң-биле эрге-чагырганы шиитпирлиг базымнар кылып шы-

давазын ыткыр шүгүмчүлээр болзуңза – ат-алдарның бединде сен – кижии эрге-ажык-камгалакчызы болганың ол! А бир эвес томаанныгымаар болгаш интернетте чүгле хайгааракчы, оожум ажыглакчызы болуп, таныыр-билер кижилериңер-биле дидир-дидирлежип, чамдыкта хоптажып каап оор болзуңза, дөмей-ле, мээң чылар-чылбастарым, бис база дидир-дидир, хоптан тургустунган медээ хүрээлеңин тургузуп турарывыс ол деп миннир ужурлуг бис. О, чок-чок! Интернетте болгаш кижилерниң кошкактарын, бот-менээргенир чоруунуң канчаар-даа аажок улуг шыгжамырын чогаадып каан кижилерни кызыгаар чок хүндүлээр мен! Ынчалза-даа мен мында бүдүн интернет дугайы эвес, а ылавылаарым ол... Ылавылаарга, кымга азы чүге бүзүреливис эң күштүгүл?

Соцсеткилерде бистен дидим, турамык болгаш боттарының бодалын бүзүрелдиг, шын деп санаар кижилерниң

хоп-чивин дайнап, бот-боттарывысче октаарыңа өй-ле болгай бис: ол аан, ооң дугайында бижип чыткан кымый аан, кайда-дыр, мен база номчуун дижи-ле аан. Ол-ла хиревисте шын медээ, каш кижии коронавирустаан, каш кижии сегий бергенил дээш байгы чазак сайтыларын ажадар-ла болгай бис. Эрге-чагыргага негелдевис улуг азы амдыызында бичии-даа бол, интернеттен медээлерни чазактың албан-езулуг дыңнадыглары-биле хынап аар-ла болгай бис. Мында кандыг-даа чажыт чок – бүгү делегейде ындыг.

Эрге-чагырганы чаңчаар, чедер-четпестерин сураар-ла болгай бис. Хөй нуруузуңда шынныг чаңчап оор бис харын. Хорадаанда чүзүн-даа артырбазывыс шын. Ынчалза-даа боттарывыстың-на дидир-дидирлери-биле албан езузунуң медээлери-биле хынап алыр-ла болгай бис. Амыдыралда кандыг ийик? Шагдааларывысты ээлбес-дүүлбес, дүрген келбес дижи-ле, а даштыкы полицейжилерни коптар деп хүндүлөп адап, бистинден угаанныг деп көөр бис. Каткан-хуурааның, хайхалап болу бергенде дораана «02», ооң кырындан «03» долгап, харын-даа четче болзун дээш, камгалал албанын база дораа долгай шаап

аар болгай бис. Камгалалды дөмей-ле күрүнеден алыр бис. Эрге-чагыргага тоомча чок бооп болур, күрүнеден ыраккы бот-тускайлаашкынче чоруй барып болур, ынчалза-даа күрүне-биле чүгле медээлер эвес, а бодувустуң чуртталгавысты хынап ап чоруур-ла болгай бис.

Динмиттиг медээ – Чазак Баштыңы аараан! Соцсеткилер частып үнген – кижии бүрүзү бодунуң медүзү-биле: канчап аараан, чүү дээш аараан, хөмө мегелеп оор бе азы бир чүвени чедир чугаалавайн оор бе, политиктиг сорулгалар-биле пиарланып оор бе, азы шынап-ла өлүр четкени ол бе? Ол дугайында дидир-дидирлер медээлер ышкаш кылдыр вайбер-бөлүктөрдө, фейсбукта, ВКонтактеда бажын ажа берген. Ындыг турбуже, төнчүзүңге чедир шынчы болур дизе, чаңгыс-карактап-даа бол, арын-нүүрүвүске эскертинмес кылдыр Чазак Баштыңының бо-

дундан медээлерже хыйырттай кааптарывыс шын-на болгай. Че харын, кижии хөөкүйнү таарзындыраар берге... Чазак Даргазы кадык болза – ол онза таарымчалыг байдалда, баш удур эмнедип турар – аа, билдингир чүве-дир, кадык-камгалалы баксырап турза-даа, дарга дээш кызыдыптар дижи бис. А ол аарый бээрге: көрзүңерзе, шупту чүвени буурадып алгаш, боду безин аарый берген деп бот-боттарывысты өттүнчүр болгай бис. Бо-даа интернетти аарай – шупту талалардан хөй-хөй «эксперттер» үрүңайнып, шупту чүвени эде тургузар, хере согар дижи, ара-аразында ужур-баш чок «Ыңай тур!» дээн чижектиг лозуннар эрте халып каап турар.

Ынчалза-даа... ынчалза-даа үе-үе болгаш-ла албан-езузуңуң сайттарын чаңгыс-карактап каап турар болдур бис ийин... Ылавылап аар дээш.

Алла ДОНГУР-ООЛ

«Шын» солун-биле тырттырган тергиин чурук» деп чаа мөөрейге киржиңер!

"Шын" солунуң чаа үнген дугаарын чараштыр тудуп алгаш, тырттырган чурууңарны «Тыва медиа бөлүктүң» реклама килдизиниң электроннуг почтазынче reklamashyn@mail.ru чорудупкаш, социал четкиде «Шын» солунга биждип алыңар!

Киржикчилерниң чуруктарын солунуң социал четкиде

арнынга көргүзүп салыр. Улустуң чарашсынып магадаанын чаалап, хөй санныг «лайк» алган киржикчилерни мөөрейниң ийиги кезээнче шилип алыр. Тиилекчини оларның аразындан илередир. Кол шаңналы – мультиварка!

Мөөрей 2020 чылдың июнь 15-ке чедир болур.

Аладинтия көстүүм сунуп
аажок мени деткивишпаан
чагыдылга келирге ле
чаржалакып соңуургаар дини!
Элээдилер театрының
экирлери болу берген
Аюш Долаан Ачытыны
алгап биңгээ «Шынны» номчуул!

Мөөрейниң №1 киржикчизи
Хураган-оол Саая

Мөөрейниң №2 киржикчизи
Виктория Ооржак

Мөөрейниң №3 киржикчизи
Айдың-оол Монгуш

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР-ның Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда би-жээн.

(Уланчызы. Эгези № №40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56 (19395) "Шын-да").

База бир амдыгаа чедир уттундурбаан чүве бар. Ол чүл дээрге, ынчаарда Москвага тыва элчин Седип-оол турган чүве болгай. Бир катап-ла пластинкага ырладыр дээш, бир кезек кижини ол элчин черинче апарган мындыг, аңаа баарывыска, оон база-ла бир-ле черже алгаш чорупкан мындыг. Оларның аразында мен база-ла бар мен. Ам бодаарымга, концерватория бажыңдыр ийин ол. Аңаа баарывыска, баштай анаа пластинкага биживейн, анаа ырладыр чүве-дир, ооң соонда ам бижип эгелээр. Ооң дараазында бисти Седип-оол элчин албан кылыр черинге эдертип апаргаш, бир шил кызыл арагазындан эгелээр, ашкарып-чемгерген ындыг чүве. Ынчаарда Москваның кудумчуларын колдуунда-ла сай даштар-биле тырып тургаш кылган кудумчулар болгай. Москваның Улуг театрының мурнун таварты маңнап эртип турган болгаш Арбат деп доктаамга доктаап турган чүве, ам элчин чемненип алгаш, олче басып чоруптувус, ол аразы ындыг кончуг ырак эвес черле болгай, улуг-ла дизе чүс бежен хире.

Ам демги Переведеновка доктаамыга чедир элээн ырак чер, ол чоруп олургаш, бичии кум кынны берип-тир мен, бир көөрүмге мени бир-ле кижини отуруп, тырткылап турар мындыг. Дүвү далаш-биле долгандыр көөрүмге, чаңгыс-даа кижини вагон иштинде чок, чаңгыс борбак кадай кижини мени отуруп тур, ам көөрүмге кончуг улуг шил бажың иштинде кырип келгеш, туруп алган тур. Ол аразында удуп калган-дыр мен. Өөрүм мени трамвайдан үнерде оттур тыртып албаан-дырлар, ынчангаш трамвайывыс депода (трамвайлар тургузар чер) туруп алган-дыр. Оон үнө халып келиримге, хамык трамвайларның рельстери бир-ле өрүп каан аргамчы-ла, бир кезек боданып тургаш, чеже турар боор, демги трамвайым кудуруунче маңнап чеде бердим, аңаа чеде бергеш, көрүп турарымга, демги-ле өрүп каан аргамчы дег чүве болду. Демги деподан халып-ла чоруптум, ол даңны атсы халааш, эртенгиниң сес шапка чедир халып келген-дир мен. Ам ынчап маңнап тургаш, бодаарымга, карманымда турар черимниң адресин сактып келгеш, чаным-биле эртип бар чораан шагдаа көргүзеримге, ол дораан-на холумдан чедип алгаш, турар бажыңымга эккелгеш, хаалгазын ажиткаш, кирип каан. Чаа барган болгаш, орус дыл көңүс билбес турганым ол. Бир эвес орус дыл билер турган болза, кайын ынчаар хилинчектенир деп мен.

Тывага дедир ээп чанып келгеш, эң-не баштай ажилдап эгелээн черим болза, алды ай хуусаалыг сестра курузунга хелемчиледип каан, аңаа хе-

лемечилевишаан, өөредилге комбинадынга тыва төөгүнү башкылап турдум. Аңаа 1935 чылдың ноябрь 15-ке чедир ажилдадым, ооң соонда Чүрмит-Дажының кадайы өлүг уруг божуурга, аңаа директор-

бир чолаачы кижини арагалааш, Доңмас-Сугга доңуп өлгенин база-ла бисти эргизер дээш, эккеп каапкан. Ону эргизип, мырыңай пат болган бис. Ол эмнелге черинге ийи ай ажилдап турумда, Культура яамызындан кел дирткен деп мындыг, ынчаарда Культура яамызының сайыды Танов Седип-оол турган чүве. Ол баарымга, дужаал бижип каан чыдыр, мени чогаал комитетиниң даргазынга томуй-

мындыг черлер Садыг үлетпүр яамызының албан кылып турган чери болза Ленин кудумчу-зунда азыгда, бичии борбак ыяш бажыңга турган чүве. Ооң соонда ол бажыңны Шоомага садыпкан чүве, ол черле ооң мурнунда-ла өрттенген бажың турган, ам ийи-ле өрээл турган, ол өрээлдерниң биче деп чүвезин канчаар боор ону, бир өрээлге-ле ийи стол кирер.

Чүү-даа болза албан чери

безин он беш кижини болган, ол улус шуптузу көжүп, чанып чоруп олурган ужурунда, демир оруннар безин беш-алды хире бар турган, ол-ла оруннарның матрастары болгаш аптара-хааржак деп чүвези черле эңме хаяжак деп билер ужурулуг.

Мээң ону маңаа чугаалап олурар ужурум чүл дээрге, бир чүүлүндө бо шагның анык өскени ындыг берге чер турган чүве-дир але деп чүвени билзин деп бодааш, ынчап олур мен.

Ол авария дээрге улуг авария болгай, өлгөн кижилер безин он үш кижини, шуптузу он кижини чораан чүве-дир. Оон дириг ийи кижини — бирээзи чолаачы, өскези чаш уруг, мындыг ийи кижини дириг арткан, өлгөн он үш кижиниң иштинде бир кижини иштиг, ол кижиниң иштинде уруун санаар болза, он алды кижини аварияга таварышканы ол-дур ийин. Ол иштиг херэжениң иштинге дит будуунуң сынган сыны дээрге, демги сааттыг херэжениң иштинден кыйылдыр киргеш, чүшкүзүндан барып үнген турган. Чүге ындыг болганы дээрге, ынчанмайн канчаарыл, ол хире дукпуртуланып баткан машина. Ол дээр-ге кончуг кадыр каът болгай, ынчаарда мен база аңаа турган кижини мен. Алдын черлери база-ла хамаарылгалыг турган үе болгай. Ол үеде мээң аңаа турган сорулгам чүл дээрге, колдуунда-ла орукту кайы хире кылып турар эвес дээш, ону көөр дээш чеде берген кижини мен, ол баргаш ындыг аварияны көргеним ол.

Ол ынча хөй кижиниң өлгүлээн ол черинге каш-ла кижини бир хонгаш чок болгулаан.

Орук тудуу мүн-не элээн чер дөгүй берген тур. Ынчаарда орук тудуунуң эргезинге «ЧТЗ» деп маркалыг мүн-не илчирбе дугуйлуг 75-75 күштүг ийи тракторлуг, бир каменодобилкалыг бис. Ол үеде чоннуң идепкейли-ин канчаар боор ону, артында-ла бир сумунуң улузу бөлдүнчүп келир чүве болгай. Ам артында кызыл тукут келир чүве, суму-сумузу-биле мөөрей салып алыр чүве болгай. Эрзин болгаш Тес-Хем ынчаарда чаңгыс кожуун турган чүве. Ынчаарда Шураштыг дээрге хөөремчи кижини болза, чудурук сынмас деп сөглөп болур чер турган, кыжын булуктаар болгаш чигис алды дош болур ужурунда, ам артында-ла хөлегелиг кашпал өзен болгаш кезээ мөңгедө доң чыдар чер болган-дыр, ындыг төлээде хамык орукту дургаар от салып алган турганнар. Мүн-не ыяштарны шуптузун кескеш, дөжектерин дазылдары-биле кады тургулап каапкан мындыг.

Ынаар машина хамаанчок аъттыг кижини безин чоруй албас турган чер болгай, ам харын аъттыг кижини арай деп чоруп турар апарган.

Ынчаарда мындыг ыр турган: Калдак-Хамар артын-сынын Казар болза, аштаар болза Хартыга дөг чычааннарга Каалама орук болза.

Тес-ле хемниң унун ойга Дески чаагай орук болза, Демир чычаан мунуп алгаш, Тендик-ле чок, каккан болза.

Саяна МОНГУШ белеткээн. (Уланчылыг).

МОСКВАГА БАРГАНЫМ

○ Чимба Сарыг Донгак

Председатель Совета Министров и Министр Иностранных Дел ТНР, член Политбюро ЦК ТНРП. Родился в 1908 г. в братской семье. В рядах ТНРП с 1935 г. С 1931 по 1935 гг. учился в КУТВ, после окончания которого работал начальником Тувиздата, а с 1938 по 1941 годы работал Министром Промышленности и Строительства. С 1941 г. работал Председателем Совета Министров и Министром Иностранных дел ТНР. За активное участие в хозяйственном и культурном строительстве ТНР и укрепление братской дружбы между тувинским и советским народами Правительства СССР и ТНР награжден Орденом Ленина и Орденом Республики.

Основание: ЦГА РТ. Ф.93, оп.1, д. 530, л.12-13

лап турган Көкүй-оол деп кижини дужургеш, ооң орнунга мени директорладып каан чүве. Ол оол база-ла КУТВ-ту мээң-биле кады дооскан кижини чүве.

Ол эмнелге чери дээрге ам эзириктер эмнээр, Улуг-Хем эриинде эрги ыяш бажыңга турган-на чүве болгай. Морка (ред. морг) деп чүве чок болган ужурунда, бир эвес чок болган улустуң төрелдери чок болза, өлгөн улусту кыр-кырынга апарып салгылап каан чытылаар чүве болгай. Бир чеде бээримге, демги өлгөн кижилеривистиң боскун үзе хемирип каан чыдыр. Морканың хүлээлгезин күүседир турган хаалгачы безин чок, чер үгек, шаараш манзалар-биле ийи хажызындан шап каан, кырындан мүн-не довурактап каан, шеттен кажая ышкаш, шаандагы шагның бай орустарының ыдының кажазы-ла боор оң. Аңаа ийи ай иштинде ажилдадым. Ол кижини дугайы дээш, үш хүн иштинде байысаадып келдим. Өлгөн кижиниң дугайында байысаадып тургаш, Сеңгиижик-биле үш дугаар хүнүндө аппарып байысаарга, хорадааным-даа кончуг, ынчангаш: "Силер харын Чазак кижигүнү кижини силер ыйнаан, мени ынчап хилинчектеп турарының орнунга, шагда-ла хемчег алыр ужурулуг турган силер" — дээримге, кижиниң ажынганы кончуг, ол өлгөн кижини кара-бажың кижизини, дөргүл-төрели-даа чок. Ол эмнелге чериниң хаваннары бар чүве, олар ынчап боскун үзе хемирип алганы ол чүве-дир. Ынчаарда

лаан. Ам канчаар боор ону, ол шагда дужаалдан эртер чүве бар эвес, черле күүседир апаар.

Мээң башкым Чөвүлек ынчаарда Александр Адольфович Пальмбах турган чүве болгай. 1936 чылдың январь 15-тен эгелээр, 1938 чылдың ноябрь 7-ге чедир ажилдадым. Аңаа тургаш чогуум кылып турган ажылывыс болза, колдуунда-ла орус дылдан тыва дылче очулдуруп турган бис. Оон аңгыда, дикторлап база турган болгаш, ат солуур чорукту база-ла биске дагып турган. Оон аңгыда, дыка-ла хөй брошюраларны болгаш өөредилге номнарын үндүргөн бис. Ам бодаарымга, анаа-ла ном үндүрер чер турган-дыр ийин. Аңаа барык үш чыл дургунда ажилдадым. Аңаа эки ажилдаан дээш, ылаңгыя тыва бижики непередириңге эки киришкен дээш, ТАР Биче хурал Президиумунуң хүдүлел бижики-биле шаңнаттым.

Улустуң тос дугаар Улуг Хуралы ажиттыгын турган. Ол хуралдан мени Садыг үлетпүр сайыдынга соңгуп кады. Ынчаарда хурал черле беш хонуктан ара хуралдавас турган, чүге ындыгыл дээрге, шүгүмчүлел деп чүве төктүп-ле турар болган ужурунда ындыг кончуг шөйлүп турган деп бодаар мен, ийи талазында шүгүмчүлелдиң дакпырлаары кончуг хөй турган.

Ынчаарда Садыг үлетпүр яамызының составынга турган черлер болза: тудуг, куспром-союз, Тыва Төпкооп, транспорт, орук тудуу болгаш банк чери —

чүве болганда, хөй-даа, эвээш-даа дижи, аппарат ажилдак-чылары черле турар апаар. Орук килдизинге үш кижини, Ензак (даргазы), Розонов (инженери), Макаров (прораб), аңаа тудугну Слуцкий-биле иелээ харылап турган бис. Бир проектировщик (Коковин), бир чертежник (Кутенов) кижини турган. Бир экономист киживис база бар, бухгалтер, санакчы, кассир суг-суг дээш, оон аңгыда машинакчы база бар. Ынчап, мынчап кээр-ле, база-ла эңдерли бээр чүве болдур ийин. Колдуунда-ла орук, үлетпүр тудуу болгаш чуртталга бажыңнары, эмнелге, аптекалар, школалар, садыг бажыңнары болгаш хлеб быжыра черлерни шуптузун бис кылдырып турган бис.

Шураштыгның оруун кылдырып турувуста, авария болганын ам-даа утпаанымны көрүнерем. Ол арт кырынга үнүп келгеш, ол үеде чиик машиналар турбаан ужурунда, эң улуг машина дээр-ге "ЗИС-5" деп маркалыг машина турган. Ол машина Нарын алдын уургайының машиназы. Чогуум ужуру болза, Калдак-Хамарның Калчан бажыңга үнүп келгеш, ыяшты машинаның соонга сууруг демир-биле баглааш, ам бодаар ужурулуг чүвени бичии аксын изидипкен эрлериң чүү боор, ол хевээр хап бадып берген. Ол хире кадырны куду бадар орта машинаның тормозу шыдашпайн баарда, машина-даа дукпуртуланы-ла берген. Ындыг аар чүктүг машина кайын доктаар деп бодаар силер, чаңгыс пассажирлери

(Уланчызы. Эгези №53, 55, 56(19395) "Шында").

Ковровка алды кижиге агаар-бойдуска таарышпаан, аараан улус артып калган (Улуг-Шыыр Донгак база оларның санынча кирген). Эки турачылар Ковровтан үнгөш, ноябрь 21-де Москвага келгеннер. Найысылалга ТАР-ның элчин чери үделге кылган, Москвага өөренип турган тыва студентилерге удеден. Оон чорутса-ла, Смоленщинада Рославль хоорайда демир-орук станциязынга келгеннер. Орта 31-ги гвардейжи аъттыг шериг полугунуң төлээлери уткуп алган. Ам-на кады дайылдажыр кезеңге каттыжып кирер өй келген, ыңдыг болганда, дайын-чааже дорт кирер үениң чоокшулааны ол. Ыңчалза-даа бо турар черинден фронт шугумунга чедир талыгыр! Амдызында дайынчы эш-өөрү-биле таныжып, оларның уткуушкунун хүлээп алып, боттарын база көргүзөр херек.

Смоленщина дээр тыва кижиге билбес-даа чораан оранга ол орай күс шымбай чылыг болган. Кубань — Кара далайның 31-ги гвардейжи аъттыг полугу ыңчан Смо-

кан. Тыва аъттыг шериглер турар черинче чоокшулап орган. Изирникен аъттарның дери бурунайдыр бусталып чораан. Рославль станциядан Снегиревка суурга чедир ыңдыг-ла ырак звес, ыңчалза-даа ол кыска орукка чорааш, фашистг дээрбечилерниң ханныг изин, тулчуушкуннар болгулаан черлерниң сорбуларын, балыгларын тывалар бир-ле дугаар көргөннер. Снегиревка суурнуң чанында харлыг шөлге Кубань — Кара далайның 31-ги гвардейжи аъттыг полугунуң составы чыскаалыпкан, ооң оң талазында 4-кү эскадрон дээр апарган тыва эки турачылар турганнар. Ол чыскаал тыва шериглерниң дайынчы даңгырак хүлээп алырынга бараалгаттыган. Ыржым шөлге команда хенертен байыр-лалдыг үн-биле дыңналган. Чыскаалдың оң талазындан аскымнаан аъттар мунгулапкан тук тудукчулары шаап үнүп келген. Чидиг команда чаңгыланган: «Полк, тукче томаанның!» Бүгү чыскаалганнар гвардейжи Кызыл тукче көрүнгөш, ыыт чок турупканнар. Марштын үнү шимзэн барган. Тук тудукчулары туруштарын ээлепкеннер. Полктуң командылалы тыва эки турачы-

йынчы сагыл четтирер баштайгы тулчуушкуну ол суур дээш болур апарган. Эки турачылар аразында Дус-Дагның дөрт эзири база дайзын-биле сегиржип алып шагын, хүнүн четтикпейн манап, кирижели берген чоруп турганнар.

Дус-Дагның шак ол аъттыг шеригжи эзирлери кымнар ийик, намдарын коптарып, сакты кааптаалыңар.

Түлүштер аразында чаңгыс Донгак Улуг-Шыыр Бегзи оглу 1918 чылда Аът чылында Өвүрнүң Дус-Даг сумузунуң Дөргүн донгактарының төрөл бөлүүнге төрүттүнген. Иеден төрзэн үш алышкының ортуну бооп төрүттүнген, база бир угбалыг чораан. Адазы Донгак Бегзи Чытпа оглу (чамдык медээлерде Улуг-Шыырның адазының адын Чөптүг-оол кылдыр бергенин айтып каайн) Улуг-Хемниң Чааты сумузу, амгы Чодураа чурттуг. Авазы Донгак Думчукмаа Анай-оол кызы база Чаатыдан. Олар Дус-Дагже төрөлдериңиң аайы-биле көжүп келгеннер. Улуг акызы Донгак Дамдын-оол 1913 чылда Инек чылында дун оглу болуп төрүттүнген. Эң хеймер оглу Биче-Шыыр 1920 чылда Мечи чылында

боду эки тура-биле дайынче чоруурунун дугайында билдиришкенин кириген, улаштыр дайынче чорупкан.

Мезил-оолдун шеригже аъттанып тура, бодунуң чогаатканы кожамының одуруглары чоннуң сагыжыңга артып калган:

Хамык чоннуң херээ дээштиң
Хая көрбейн, чоруплаттым.
Хараганныг Кадый-Бажы
Хадымырлап чыдып калды.

Хөй-ле чоннуң херээ дээштиң,
Хөөкүй бодум чорувуттум.
Көктүг-шыктыг Дөргүннерим
Хөлбөңейип чыдып калды.

Дайынче чорупканының дугайын ада-иезинче 1943 чылда бижзэн. 1944 чылда дайынга тургаш, партия кежигүнүңге кирген. 1944 чылдың февраль 11-де Сурмичи суур чанынга тулчуушкунга Сат Бүркейге командылаткан пулеметчулар взводунуң дайынчылары-биле кады маадырлыгы-биле өлгөн. Ону Украин ССР-ниң Ровно облазының Дубно хоорайында акы-дунма хөөрүндө хөөржүткен. Чаа-Суурда бир кудумчу адын Мезил-оол Түлүштүн ады-биле адаан.

Север-оол Түлүш (ооң адын Севзэң-оол деп база адап турар черлер бар) 1922 чылда Дус-Дагга малчын арат Дадар-оол Агбаан оглу Түлүштүн (ол Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолдун акызы болур) өг-бүлезинге төрүттүнген. Авазы Оюупай Түлүш сумузунуң өске херээженнери-биле бир дөмей дайынче белектер чыырынга кончуг активчи киришкен. Ол кончуг шевер кижилерниң бирээзи болгаш, тыва алгы тоннар, херектээштерни Дус-Дагдан эки турачы Север-оол Түлүшке, Мунзук Түлүшке, Улуг-Шыыр Донгакка, Мезил-оол Түлүшке, Нүрсат Түлүшке база даарап турган. Север-оол Түлүштүн кады төрзэннери: Дыртый-оол Түлүш, Кызыл-оол Түлүш, Полина Түлүш. Кызыл-оол болза Тывага билдингир чогаалчы — сатира, юмор жанрының эгелекчизи, журналист, бот-тывынгыр композитор, чогаадык салым-чолдуг кижиге чораан. Север-оол — өг-бүлезиниң улуг оглу, ада-иезиниң улуг дузалакчызы. Тыва Араттың революстуг шеринче чоруурунун мурнунда Суван дээр душтуктуг турган. Оон төрүттүнген уругну Карамай дээр, ол Чаа-Суурга чурттап чораан. Мүн Суван аныянда-ла чок болган.

Север-оол боду хлеб быжырап мергелдиг болгаш, Чаа-Суурнуң пекарназынга хлеб быжырып чораан. 1941 чылда Тыва Арат Республиканың нам кежигүнүңге кирген. 1943 чылда эки тура-биле билдиришкенин кезип тургаш, дайынче чоруткан. Оон улузунга чагааларны чорудуп турган. Үшкү взводтуң бирги салбырының дайынчызы Север-оол Түлүш Держно дээш баштайгы тулчуушкунуң идепкейлиг киржикчизи. Ровнога немецтерниң мөөңзэн күжүңге удур үзүк-соксаал чок үргүлчүлөп турган кадыг-дошкун тулчуушкуннарга маадырлыгы-биле бажын салган. Дус-Даг (Торгалыг деп ады база турган) суурда бир кудумчуно ооң ады-биле адаан. Чогаалчы Эдуард Донгак чоок төрөли Север-оолга тураскааткан «Талыгырда чаңгы» деп тоожуну бижзэш, үндүргөн.

Мунзук Түлүш 1919 чылда Өвүрнүң Дус-Дагга төрүттүнген. Ачазы Нүүрүп Чамзырынович Түлүш чолдаксымаар, падагар мага-боттуг кижиге чораан. Авазы Натпит Түлүш — аревзчи, Торгалыг суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи. Натпит ыңчан дасык (херээженнер) даргазы турган. Дайын чылдарында Дус-Даг сумузунуң араттарындан Кызыл Шериге дузаламчы белек чыырынга кончуг идепкейлиг киришкен. Ыңчан колхозтуң баштайгы даргазы Доржукай Одай-Сүрүнович Донгак болгаш өске-даа активчилер-биле кады аъттыг аалдарны кезип чорааш, хол-хаптарны, тыва идиктерни, херектээштерни, чолдак тоннарны, аш-чем аймаандан ааржы-курут болгаш өске-даа үрелбес тыва чернерни кожуун төвүңге чедирип турган. Чаңгыс кыс дунмазы Дондун Нүүрүповна Тюлюш алды ажы-төлдүг болган. Мунзук Түлүш дайын чоруурда, душтуу уруг Токпут ижинниг артып калган.

Николай КУУЛАР.
(Уланчылыг).

ДУС-ДАГНЫҢ ЭЗИРЛЕРИ

Барымдаалыг уранчыткан тоожу —

«Шын» солунга парлаары-биле кызырган хевир

ленщинада Рославль районда Снегиревка суурга паараңнап, дириг күжүн, чепсек-херекселен четчелеп, узун дайында кыска дыш ап турганы ол. Чаа дайынчы техника, үгер-боолар, минометтар, автотранспорт, аът-хөл оон-моон кээп тургулаан. Шериг училищелеринден көңүс аныяк офицерлер калган акыларын солуп, чедип келгилзэн, мурнунда балыглаттырган аъттыг шериг командирлери база госпитальдардан ээл кээп турган.

Ол хүннерде дайынчыларның мурнунда дыңнап-даа көрбээни Тыва Арат Республика дээр ырак чурттан эки турачы аъттыг эскадрон чедип кээр деп чугаа дыргын тарай берген. 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының бүгү полктары ол дугайын билген, харын-даа Тывадан эки турачыларны бодунуң хүрээлеңинге кирип алырын полк бүрүзү күзеп турган дээр болза, частырыг чок. Ол хүннүң келгени бо.

Рославль деп демир-орук станциязынга шериг эшелону оожумнап чоруй, доктаап турупкан. Чоокта чаа-ла орта биштиң кезектеривис гитлержилер-биле хан шылба кылдыр сокчуп турган чер болгаш, чазылган бомбаларның оңгарлары, тулчуушкуннарның истери чер болганда көстүп чыткылаан. Корпус командири, гвардейжи генерал-лейтенант С.В. Соколов, политкилдис начальниги, гвардейжи полковник Ф.С. Плантов, 8-ки аъттыг шериг дивизиязының командири, гвардейжи генерал-майор Д.Н. Павлов, политкилдис начальниги, гвардейжи полковник В.Е. Нитовщиков, 31-ги аъттыг шериг полугунуң командири, гвардейжи полковник Е.А. Попов болгаш өскелер-даа ТАР-ның эки турачыларын уткуп алып дээш, четтикпейн манап турганнар. Эшелондан аъттыг шеригжилер дүшкен соонда үр-даа болбаанда, бедик звес сынныг, сииреш мага-боттуг, ак шырайлыг капитан Кечил-оол генерал-лейтенантыга илеткзэн:

— Эжим генерал! Тыва Арат Республиканың эки турачылардан тургустунган аъттыг эскадрону немец-фашистг эжелекчилерге удур дайынчы тулчуушкуннарга киржири-биле силерниң эргенерде чедип келди... Эскадрон дайынчы даалгаларны күүседип киреринге белен. Эскадроннуң командири капитан Түлүш Кечил-оол.

6-гы аъттыг шериг корпусунуң командири С. Соколов эки турачыларга чүректин ханызындан изиг байыры чедиргеш, олар Кызыл Шеригниң эң хоочун дивизияларының бирээзи болур хамааты дайынының маадыры Морозовтуң адын эдилзэн 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының Кубань — Кара далайның 31-ги аъттыг шериг полугунга бактаап кирген турарын дыңнаткан. Элзэн болганда, эки турачылар аъттангаш, чыскаал-биле Снегиревка суурда турар черинче чоруп-

ларга байырлап-биле — оларның шериг даңгыракты болгаш дайынчы боо-чепсекти хүлээп алганы-биле байыр чедирген. Дайзын-биле маадырлыг болгаш дидим сокчур деп ыдыктыг даңгыраан эки турачы бүрүзү берген.

Ооң соонда полктуң командири Ефим Абрамович Попов эки турачыларга чүве чугаалаан. Ол полктуң дайынчы чаңчылдарынга доктаап, хамааты дайынының чылдарында Колчактың, Деникинниң аг-шерин полктуң канчаар чылча шаап турганын, ам Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыг, туруштуг, дидим чоруктарын чугаалаан. Улаштыр сес алган офицерлер, сержантылар, солдаттар ол дугайын бадыткааннар. Түңнелинде тыва эки турачыларның өмүңзезинден улуг лейтенант Монгуш Байыскалаң, ефрейтор Саая Соспукай, капитан Түлүш Кечил-оол сес алганнар. Олар тыва эки турачыларны гвардейжи хүрээлеңге чылыы-биле хүлээп алганы дээш база 4-кү эскадроннуң адынга чаагай күзээшкенин дээш өөрүп четтиргенин илеретпишаан, Тываның дайынчылары дайзын-биле гвардейжи сокчур сокчур дээрзин полктуң командылалынга бүзүрөткен. Байырлап полктуң бүгү кезектериниң, оларның аразында тыва дайынчыларның байырлыг марыжы-биле доозулган.

Декабрь 3-те гвардейжи аттарны тыпсып, дайынчы ок-чепсекти берген, эң баштай ок-чепсекти санитар кыс Иргит Багбуужап алган. Ыңчалза-даа дораанна тулчуп кириптер деп чүве кайда боор. Чүгүл декабрь 15-те 31-ги полк чартык ай дайынчы белеткелди эрткеш, барыын чүкче ам-на аъттаныпкан. Барык муң километр узун, берге маршты аъттыг шеригжилер, хөөредир чүве болза, эзер кырындан дүшпейн, чедиинниң, чидириг чок эрткеннер. Чаа үнген 1944 чылды полк Ясная Поляна суурга уткаан.

Эскадрон дээрге улуг звес шериг отряды болгай. Оон улуг полк, дивизия, корпус, армия деп шериг кезектери, каттыжышкыннар бар. Тулчуушкуннарны чорударда, фронт, армия барымдаалап, улуг штабтар баш бурунгаар планнаар. Ол үеде улуг дайынчы операцияларның бирээзи Луцк-Ровно операциязын 13-кү болгаш 60-гы армиялар боттандырган. Тывалар 6-гы аъттыг шериг каттыжышкынынга, 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязынга чораан. Ол дивизия үш чартык, дөрт муң хире дайынчылыг турган. Полктуң өске эскадроннарынга 80-120 аъттыг шеригжи турган болза, тыва 4-кү эскадрон эң хейсанныг, 200 хире дайынчылыг болган.

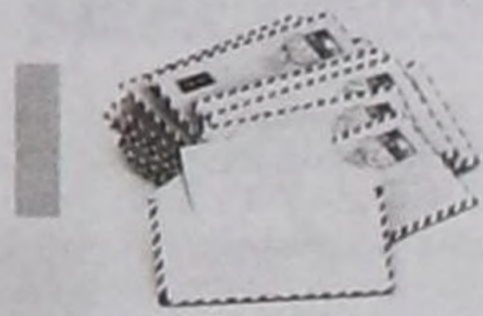
Селице дээр суурга январь 26-да келгеннер. Ам-на агаарда дары чыды чытта-лып келген. Январь 30-де Держно суурну хостаар даалга келген. Тываларның да-

төрүттүнген. Угбазы Домбураа 1916 чылда Улу чылында төрүттүнген.

1928 чылдың чайынында Улуг-Шыыр улуг акызының дузасы-биле үжүк-бижикке өөренип эгелзэн. Бичиизинде ол ада-иезинге дузалажып, хөй мал-маган азыраарынга ынак чораан. 1938 чылдан эгелеп Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң кежигүнү. 1939—1940 чылдарда Чаа-Суур ортумак школазының тудуунга киржип, школаны тудушкан. Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелзэни-биле Араттың революстуг шеринге 1941 чылда келдирткен. Ада-чурттуң Улуг дайынында донгактарың ортун оглу Улуг-Шыырны ада-иези, төрөлдери өске эш-өөрү-биле кады Өвүрнүң Торгалыгдан үдзэн. Ковров хоорайга аарааш, эскадрондан чыдып калган деп медээ бар. Оон эш-өөрүн сүрүп чеде берген турган боор, Ровно хоорай дээш тулчуушкунга Донгак Улуг-Шыыр Бегзи оглу маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган деп медээ база бар.

Түлүш Мезил-оол 1919 чылда Өвүр кожуунуң Дус-Даг сумузунуң Дөргүңге Кара-Чарык-Бажы деп черге яды арат тараачын чораан Сендижик Чарбый оглу Түлүш биле Саян Бардакай кызы Түлүштүн өг-бүлезинге төрүттүнген. Дуңмазы Доктугу Сендижикович Түлүш улгадып келгеш, чок апарган. Иези Саян Бардакай үшкү оглун божааш, сырты саадаш, чок болган. Өскүс арткан ийи оглун азырап-до-руктуруп алып дээш, адазы кончуг кызып, ийиги өг-бүлени Севилбаа Аскаковна-биле туткан, ыңчангаш өскүс оолдарның салым-чолу ийиги иезинге онаашкан. Ийи дугаар туткан ол өг-бүлеге база ажы-төл көстүп эгелзэн. Хандыңмаа Сендижиковна Түлүш, ол каш чыл бурунгаар Хову-Аксынга чок апарган, Ак-Чыраага чурттап-ажылдап чораан; Чечек-кыс Сендижиковна Түлүш тос харлыында улаануттан аарааш, бүрүлген; Хөвөөмей Сендижикович Түлүш Хандагай-ты суурга хөй чылдарда чурттап, ажилдап чораан.

Мезил-оол Сендижик оглу Түлүш чашкы чылдарында ада-иезинге дузалажып өзүп оргаш, көдээ аныяктарны үжүк-бижикке өөрөдир чайлаг школазынга эрги латин үжүктү база өөренип алган. Бичиизинден не черле шевер оол чораан болгаш, ол бызаңчылай берген. Ооң киржилгези-биле Чаа-Суурда «чагырга бажыңы» деп адаар контора бажыңын (оон столовая) болгаш Чаа-Суур школазын туткан. Школа тудуу барык төнүп турда, 1941 чылдың чайынында ону шеригже кыйгырткан. Ол боду узунзумаар, шөйбек арын-шырайлыг, кыл-базы, тыппазы-ла чок — бир-ле черден хеп чуур досканы база кымны мурнай төрзэн черинге тып эккелген. Ыңчан хеп чуур дүрбүүш-демирни чон аажок сонуграп турган. Шеригге баргаш, бир чыл болганда,

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ТӨРЕЛ-БӨЛҮК ЧЫЫЖЫ

Келир үевисте оран-чуртувусту ээлеп шыдаар чаагай мезү-бүдүштүгү, төлөптүгү тыва нацияның өзүп мандыыры ие кижиден хамааржыр. Ынчанга иелерге, уруглары-выска, келин кыстарывыска хумагалыг, хүндүткелдиг болуулар.

Ат сураглыг орус эртемден, философ П.А. Флоринский бодунуң камгалап алганы «Аттар» деп эртем ажылынга кижиниң чуртталгазының салым-чолу ада-иезиниң адап каан адындан база кол хамааржыр дээрзин бижээн. Аныяк ада-ие ол угаадыгы сагыр болза эки.

Оят-сиген, кат-чимис четчип бышкан, мал-маган семирээн күскү үеде бистиң Тенек-аңчылар төрөл бөлүү-вүстүң ыдык чаглаа — Кожай уну Үзүк деп көгү-шыгы хөлбөңнээн делгем алаакка чаңчыл болган чылдың болур чыыжын кожуунуң чагыргазы база арга-арыг черинден чөпшээрдеп, эрттирер деп турарын дыңнааш, бо чүүлду бижип оарым бо. Тенек-аңчыларның амгы салгалдары сагынгыр-тывынгыр аныяктарывыс амыдыралдың янзы-бүрү адырларында интернет-технологияның ажыын көрүп, боттарының мээ-медерелин сайзырадып, сагыш-сеткилин байлаан улам экижидип, чаа билиглерин ап, Россияның кайы-даа булуңунда ажилдап, чурт-

тап, өөренип, бот-боттарын көржүп, деткижип, аңчылар төрөл-бөлүк бо-дур бис деп чүвени көргүзүп, бадыткап чорууру тыва чонга база чоргаарал-дыр.

Ам бо чыышка келир улуг-биче чонумга бөйдүстүң хоолузуң өзугаар чөнүүр назынче кирип оар кырган-ачаңар силерге мындыг чүүлду чугаалаксап ор мен. Мен артка чажыым чажып, чалбарып-тейлеп, саңым салып звес, а бодумнуң назы-харымның, арт-сынымның кырындан төрээн черимге, бүгү чуртталгага чажыг чажып, чалбарып-тейлеп, чуртталганың оду өшпезин дээш, одун кысып, саңын салып, үениң ужу-кыдын талыйтыр көрүп, ында келир үеде бисти кандыг айыыл-халаптар, бергелер болгаш тулчуушкуннар манап турары, ол бүгүден чонум канчап камгаланырыл, канчап ажып, тиелеп алырыл деп чүүл сагышка кирип-даа чорза, өгбелериңерниң ыдыктыг өзү-чаңчылдарын сагып чорзуңарза база хертеш-хертеш дурт-сынның хүлүмзүрүү чайнап чоруур, чоргаар

көрүштүгү кыстары база турза узун, тутса мөге, аптара дег делгем хөрөктүгү, шетте сыр-бык караш дизе, часпас адар экер-эрес оолдары силер чоруңарда, чүү-даа чүве доктар-моондак бооп шыдавас дээрзин чагып йөрөзүп ор мен.

Хүндүлүг улуг-биче чонум, эрткен чылгы чыыштың эки эрткенин сактып ор мен. Эр, херэзген улус аразынга мөгелер хүрежи база чадаг чарыш болган. Эң ылаңгыя кыс уруглар аразынга болган самбо хүрешке кыстарывыстың кашпагай, дидим, туруштуу магададым. Кандыг-даа маргылдааның көрүжү деткиччилерден болгаш шииткечилерден хамааржыр болгай. Узун маңныг аяттар чарыжыга Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону «Россия» шолалыг аяттың ээзи, аңчыларның күдээзи Сергей Санчының удуртулгасы-биле тыва хүреш, самбо, чадаг чарыштың тиелекчилеринге шаңнал-макталдың үнелели, деткиччилерниң дузазы-биле тергип болганын демдег-левесаргажок. Өгбелеривиске тураскааткан шак мындыг чыыштар чер-черлерге чыл санында немежип турар болзунам.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

СОЛУН ЭРТЕМ АЖЫЛЫ

Юрий Шойдак оглу Кюнзегештиң адын школачы үеде-ле дыңнаан мен. Ол шүлүкчү 1962 чылда «Тываның аныяктары» солунга ажилдап, ном үндүрер черниң кол редактору дээрзин дыңнаан мен.

Ынчалзажок ол хире улуг чогаалчы, шүлүкчү-биле чоок чугаалажыр хөөн, арга меңээ турбаан. Хабаровскиниң партияның дээди школазын (1964-1968чч.) дооскаш, төрээн редакциямга дедир чанып келгеш, харысгалгалыг секретарь, редактор (1968-1973) болуп ажилдай бергеш, ооң-биле шору чоок чугаалажып таныжар, харын-даа өг-бүлелеривиске киржир апарган бис.

Ном үндүрер черниң директорлары чеже-даа катап солушкан. Ю. Кюнзегеш бодунуң эрге-дужаалындан кажан-даа солушпаан. «Беломорканал» деп пирозун бирээни тырткаш, улаштыр кысып алгаш таакпылап-ла, бир-ле чүвени номчаан олурар киж. Бир-ле катап «Тываның аныяктарына» ажилдап орумда, кирип келгеш, мындыг сактыышкынны чугаалаан:

— Шаанда бо редакцияга ажилдап турумда А. Бегзи редакторлап турган чүве. Ынчан чаа шоочалар тывылган. Хааптарга хагдынып каар. Хаапкаш хоорай кире бээримге, редактор ажы-дар азы хаар дээш чадашкан. Чедип келиримге, ол денди хорадаан, мени аажок кончуп турду. А мен ооң-биле деңге тутчуп турдум. Ол тургаш: «Тожуңче чана бер!» — диди. «Чана бээр мен харын» — дээш, үнер дугайында билдиришкин бижээш, Тожуе

чоруур хөлге чок болганындан артып калган киж мен дээр киж.

Ол-даа канчаар, Шойдак оглу Кюнзегештиң «Аас чогаалының кавайындан...» (Кызыл, 2014) деп номун магададым. Ол тыва чечен чогаал дугайында езулуг-ла эртем ажылын бижээн чорду. Мооң бадыткалы кылдыр чамдык эгелерни кирией: «Шүлүктерим уржуктары», «Баштай бижээн чогаалым», «Тыва шүлүк дугайында бөдүүн бодалдар», «Эреңгей түңнелдер», «Тыва чогаалдың төөгүзүңге хамаарыштыр бодалдар», «Пушкин болгаш тыва литература», «Тыва бижикти кымнар чогаатканыл?», «Очулгалар дугайында бодалдар», «Орхон-Енисей тураскаалдарында бижимелдерни очулдурганындан бээр 100 чыл оюнга» дээш оон-даа еске.

Ол бодунуң шинчилелинде эң-не дээр дээн чогаалчыларның дугайында ханызы-биле төөгүп бижээн. Юрий Шойдук оглунуң бижээн номунда сөс, домак бүрүзүн топтуг шын болгаш хандыр бижээнин магадаар киж болдум. Ону бодаарга Тожунуң чечен чогаал талазы-биле доктор чергелиг эртемдени болур чорду. Ооң-биле ийи-чаңгыс хөөрежип, харын-даа аарып чыдырда өг-бүлезинге кирип тургаш, ооң бо хире ханы билиглерин билбээнимге хомудаар-дыр мен. Тываның ном үндүрер черин ооң ады-биле адааны кончуг шын. Тыва чечен чогаалдың аныяк шинчилекчилери Ю.Кюнзегештиң «Аас чогаалының кавайындан» деп номунга даяныр ужурул.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
тыва парлаганың хоочуну.

КЫЗЫМАК, ШЫНЧЫ БОЛУР

Кызыл-дустаар чоокшулап-ла олур мен. Ооң бетинде чуртталгада билдиртпейн эртип чоруур чөптүг звес: мегелээр, авыяастаар, кажарлаар аажы-чаңныг кижилерниң бары мени кайгады бээр.

Ооң түңнели демей-ле көстүп кээр чүве чораан. Ылаңгыя улус өөредилгезиниң адырынга ыңдыг аажылаашкын турбас ужурул чүве-дир ийин. Ол сээң хүлээнип алган ажылыңдыр. А ол ажылдың артында сээң өөреникчилериниң салым-хуузу, келир үеи бар болгай. Оларның шуптузун дээди азы ортумак эртемниг кылдыр өөредири берге болгай. А оларның аразындан чүгле эвээш кезии тускай дээди азы ортумак эртемни чедип ап болур. А башкының хүлээлгези, сорулгазы — өөреникчизин чуртталгада төлөптүг киж кылдыр хевирлээр, оларның ада-иези-биле кады демниг ажилдаары, оларның аажы-чаңында чедер-четпес талаларын чөптүг сайгарары-ла болгай. Че харын, ооң дугайында хөйүн-ле бижип, чугаалап, сайгарып-даа болур-ла ыйнаан. А мен кол темаче кирип көрейин.

Орус чоннуң мындыг үлегер домаа бар «Чуртталга дээрге улуг шөл эртери звес болгай». Ол, шынап-ла, ханы уткалыг үлегер домак.

Эртем-билиг чедип алыр дээш, тура-соруктуг, кызып-ла өөренип, шаңнадып-мактадып-даа чордувус ийин. Бис кайгамчык эртем-билиг, кончуг шыырак башкыларлыг турдувус.

Елизавета Ивановна Коптева бистиң бөлүктүң удуртукчузу орус дыл, литература башкызы. Салзыңмаа Елизавета Боракаевна, Оргу Куулар — тыва дыл, Александр Чайбарович Кунаа — ректорувус база тыва дыл, литература башкызы дээш оон-даа өске. Кайгамчык солун, берге-даа студент чылдарывыс кижиниң угаан-медерелинде таңмаланып артып калган.

Ол ынчан кудумчуларга чоруп турар автобустар-даа чок турган. Бистиң институтувус Ленин кудумчузунуң парк чоогунда 2 каът улуг звес бажың, ол ам А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищези апарган. Ол бистиң чалыы назынывыстың уттундурбас көрүнчү болуп артып калган. Ооң ийиги каътта залыңга кайгамчык өөредилгилекциялар, суббота санында танцылар, солун концерттер болуп турганы, аңаа кайы хире шыңгыы белеткенип турганывыс, Полевая кудумчузунда ниити чуртталга бажыңнарывыс, от салыр печкаларывыс, эжик аксында кухнявыс сагыш-сеткилдиг шыгжамырында артып калган чүведир ийин.

Үшкү курсту доозуп турувуста, ректорувус Александр Чайбарович Кунаа бисти, бо орус, тыва дылдар бөлүүн, чыгаш, 4-кү курста ажилдаар си-

лер, школаларда орус, тыва дыл башкылары чедишпес-тир, а 5-ки курста кээп институтка өөренир силер деп дужаалы-биле таныштырган чүве. Ооң мурнуу чарыында мени ректор келдирткен. Чүү болган чүве ирги дээш, дыка сүрээдеп, ректорнуң кабинетинче соктааш кирдим. Ол меңээ дыка шыңгыы дыңнадыг кылган: «Ам бо 3-тү дооскаш, шупту школаларже практикалап, ажилдап чоруур силер. А сээң дыңнадып каарым чагыым мындыг: «Сени институт доозуптарыңга, Киргизияның аспирантуразынче өөредип чорудар бис. Кыс уруглар хоржок боор чүве болгай, электен будулбас сен, билип алдың бе?» — деп бо. А мээң сагыжымда ынаар-мынаар өөренип чоруур деп бодал-даа чок. Ооң дугайында эш-өөрүмге-даа чугаалаваан мен, ону тогбаан-даа мен. Мээң бодалым, күзелим: институт доозупкаш, дүрген-не ада-иемге дузалажыры турган. Чүге дээрге олар мени өөредип алыр дээш, дыка-ла кызып чораан. Дүрген өгленип-баштаныр-даа дивейн турган мен. Чогум черле өөредилгем шыырак турган. А амыдырал бодунуу-биле чаңнап каан чүве-дир ийин. Ам кээп чүү дээр ону! Аныяк тургаш, чүвени чедир бодаваанымны кымга чарбыыр, кымга шамнаар боорул аан.

Институт доозупкаш,
Ие чуртум — Хөндергейим,
Чадаанамга ажилдаар деп
Изиг күзеп меңээ турган.

Сагыш ышкаш чүве-даа чок,
Саглы ышкаш хову-даа чок.
Хая көргөш боданырга,
Кандыг-даа үе турган-дыр
ийин.
Амыдырал мени кызап,
Амы-тынга чедер чыгыы
Аарышкылыг үе база
турган чүве.

Ол еражок болуушкунну сактыр-даа хөңнүм чок. Чогум эгезинде бижиир дээн бодалымны мурнай кайгамчык төлөптүг, кижизиг эш-өөрүмнү сактып биживес болзумза, оларга өрелиг-даа апаар ышкаш мен. Олар дээрге чаңгыс бөлүккө өөренип чораан чаңгыскурсчуларымдыр. Чаңгыскурсчуларымның аразындан бөдүүн сеткилдиг, чончу эштерим бар. Ооң бирээзи Николай, ол ам өске оранче чораан-даа болза, ажил-херээ бедик чадада эң-не үнелиг, ону уламчылаар ажы-төлү Николай Николаевич идегелди оттуруп чор. Ону телеэкрандан көргөш, дыка-ла чарашсынып, идегеп артым ийин.

Мындыг эки эш-өөрүм башкылар дугайында бижээш, эгезинде демдеглээним бир эштиң дугайында бижири безин эпчок. Үстүнде бижээним ыш-каш кижилер хөй звес-ле боор. Ооң үеи ам эрте берген. Ол хөй-ле шаңнал-макталдарлыг, ынчалза-даа ооң оозу хоозун чүве-дир ийин. Херек кырында улуг комиссия келгеш, ону улуг класстарга ажилдавас кылдыр көргөн чүве болгай. Арга-меге-биле хээлиленип тургаш, бедик

ат чедери ыядыңыг. Чамдык кижилер мээң бижээн бо чүүлүмнү номчааш, танып кааптар чадавас. Ол киж ам хүндүлүг дыштанылгада, «Шын» солунну номчуп турар киж болза, бодун танып кааптар чадавас.

Николай Салчакович дугайында бижээш, кады кыраанын база бижип көрейин. Чигир-оол Севилбааевна Конгар институт дооскан соонда, Ийме, Бажың-Алаак школаларына өг-бүлезин-биле ажилдап турган. Найысылалга келгеш, баштай «Тываның аныяктары», «Шын» солунга ажилдап чорду. Сөөлгү чылдарда Чазакка элээн чылдар ажилдады. Ол хөй-ле шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Назы-хар улгаткан, сезен ашкан. Ол хирезинде база туравыс укладып, күжүвүстү шенээривис ол чүве ирги бе, ийи чыл бурунгаар чүве. Азия төвүңге ужуражы бергеш, Дөгээ даанче үнүпкен бис. Дүш соонда үнгөш, кежээ имиртиңнеп турда келдивис. Бир эжим тооваан, а мен бергедээн болгай мен. Биске бо солун болуушкун болду. Көөргөттинер дээш звес, а чуртталгада боттарывысты шенеп көргенивис ол чүве ирги бе? Чогум бо хире назылыгда үргүлчү шимченип, дыка олурбас болза эки. Агаарлап, оран-чуртувустуң чараш-каазын көрүп, чонувустуң бурунгаар депшилгезин чуртталгадан көрүп-ле чорза эки.

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
хоочун башкы.
Кызыл хоорай.

Эрткен үелерден хоочуннун сактыышкыны

Бистиң үевиште Алдан-Маадырга суурга-даа, школага-даа спортзал чок турган. Дүшкө чедир өөрөнгөш, кышкы үеде хемниң дожу туруптарга, мячилиги хөккөй ойнаар турган бис. Көжөз бажыңга келгеш, суглаар, хондур оттулар ыяш белеткээр турдум. А чазын май айдан эгелеп, Хемчикке эштип, суг кыдыыңга элзегин өөрүм оолдар-биле хурежир бис. Ынчаар-ла хурешке сундулуг апарган мен. Май 19-та пионерлер хунунде көжөз одаг кыпсып база хурежир чүве.

Салгалывыста хурежир кижичи ачамның думазы. Дүктүг-оол деп кижичи чораанын ачамдан дыңнаан мен. Ол 15-16 харлыында-ла шүглүп турар болу берген. Ынчалза-даа аар аарааш, чок болган. Ынчалзажок ачамның кады төрөзүн угбазының алды оолдары шүглүп хурежир, харын-даа республика чергелиг мөгелер болулаан.

1963 чылда Тываның көдээ ажил-агый техникумунга өөрени бергеш, республика спартакиадазынга деңзи аайы-биле эң чиик 56 кг. чедир мөгелер аразыңга 1964-1965 чылдарда хурежиледим. Деңзимге дөрт мөге аразыңга кирип турдум. Ол үеде деңзилерни 4 категорияга чарар турган. Тодаргайлаарга, 56; 64; 72 кг-ге база оон өрү аар деңзилиг кылдыр үзөр турган.

1967 чылда техникумну дооскаш, 21 харлыымда Эрзинин Мөрөн колхозунга кол инженер бооп чедер бергеш, май 1 чыскаалыңга 32 мөгелер аразыңга шүүлген мен. Хоочун аар деңзилиг узун, шыырак «Ленин» колхозунун мөгези Откун Магавал үжүрлөшкен. 1970 чылда шеригден келгеш, Сүт-Хөл совхозка автомеханик бооп ажилдай бердим. 1971 чылдың январь айда районга алдарлыг мөге Семис-оол Сарыглар аттыг кубок дээш хурешти Культура бажыңга эрттирген. Орта шүүлгөш, алюминий куткаш, чараш хевирлиг кылдыр чондуруп каан кубокту чаалап алдым. Ону шевер Биче-оол Сат кылган. Орта Чөөн-Хемчиктин мөгези Долаан Доржукай үжүрлөшкен чүве. 1972 чылда Ленин орденин эдилекчизи Доктугу Монгуш аттыг кубокту Теве-Хаяга эрттирген. Орта 32 мөге аразыңга шүүлдүм. Хайыракандан Сергей Сат үжүрлөшкен чүве.

1971 чылдың март 11-де Сүт-Хөл совхозту ийи чаргаш, Ак-Даш, Бора-Тайга, Алдан-Маадыр деп салбырларлыг «Алдан-Маадыр» совхозту тургускан. Совхозтуң баштайгы директору Токпак-оол Шодук-оолович Сарыглар, партком секретары Чалчик Аралдуевич Ондар (тыва хурешке эки хурежир) олар томуйлаткан.

1973 чылдың эгезинге Алдан-Маадырларның тура халыышкынының эгелзенинден бээр 90 чыл оюн демдегелеп эрттиренин дугайында Тыва АССР-ниң Чазаның доктаалы хүлээп алдыган. Ону башкарып, органиастап эрттирер талазы-биле Чөөн-Хемчик районун удуртулгазынга дааскаш, оргкомитетти тургускаш, кылып чорудар хемчеглерин бадылаан. Ук байырлалды июнь 1-2 хүннеринде Оргу-Шөлге эрттирер кылдыр шийтирилзэн. Бүгү белеткел ажилдарын «Алдан-Маадыр» совхозка дааскан. Ол дээрге тыва хуреш, аът чарыжы, чадаг чарыш — өске-даа культура массалыг спортчу оюннар хамааржыр.

Чоннун кол-ла сонуургалы тыва хуреш дээрзи билдингир. Болур

ТЫВА ХУРЕШ — АДААННЫГ-ЛА ОЮН

хунунде Оргу-Шөлге өглер, майгыннар хөйү-биле тиктинген, аштаныр-чемненир майгыннарны белеткээр. Ол хурешке: «Эки хуреш, олгум» — дээш, хилиң көк пөстен содак-шудакты сырып тургаш, арам даарап берген чүве. Хурежир мөгелер Тываның булун бүрүзүнден чыгып келген. Хурежир-биле ниити 96 мөге адын бижиткен. Ынчангаш шүүлгүр мөге 7 кижини октаар деп комиссия шийтирилзэн азы сөөлүндө ылгалып келир 3 мөге долгандыр хурежир. Бирги салыгда удурланыкчым суурда чолаачы Олег Ондар (суурда ады Өле-Чүве дээр), ол боду узун шыырак кижичи. Оон ачазы Киш-Чалаа Ондар ТАР-ның шыырак мөгези чораан. Мен ынчан 68 кг турган мен, а удурланыкчым 90 кг хире бар. Аар кижини хоя дужеримге, дискээ черге дээпкен. Дараазында салыгда республикага шүүлгүр турган мөге Ооржак Сендашты октадым. Үшкү, дөрткү, бешки салыгларда Арзылаң мөге Күжүгет Сыын-оол, Чадаананың мөгези Санаа Билчиер-оол ай бурунгаар май 1 хүнунде республикага шүүлген Өвүнүн сиереш мөгези Монгуш Чыргал-оол оларны октагыладым. Ынчангаш арткан үш мөге долгандыр хурежир. Эгезинде меңээ республиканың шыырак мөгези Ооржак Алыш-оол таварышкан. Оон күжү улуг, деңзизи менден ыракта аар. Эгин содаандан туда сал-ла солагай талакы будундан балдырлаптарымга, күш-биле аткаар ушта тевер орта, холду салгаш, эгинден долгаарымга, хей-биле ооргазынга кээп дүштү. Дараазында салыгда Ооржак Алыш-оол, Шеминин Донгак Болашка таварышкаш, ужул берди. Ол-даа бил-

дингир үр үеде кады хурежип келген эки боорга, ынчанган боор деп билдим. Донгак Болаштын кол аргазы буттаар деп билер мен. Шынап-ла, биле тура-ла ийи буттан алзыпкаш, көдүрүп чыдырда, долгай дегээни сул четтигиптеримге, мени элзэн көдүрүп тургаш, черге салыры билек, долгайны ажылгааш, октадым. Мөге салыкчылары Монгуш Бурумчал, Ховалыг Комбуржап олар мени көдүрүп турда, эндерик аарыкчылар халчып келгеш, ураалап өрү октап Алдан-Маадырлар өгбелеривистиң салгалы тиилзэн дээш, амырап, өөрүп турдулар. Шүүлгөн мөгениң шаңналы ынчан 20 акша болган. Чаа даараан содаам черге дээпейин, авамның чагыын ынчаар күүсеттим.

1961-1983 чылдарда Сүт-Хөл кожууну Чөөн-Хемчик-биле чаңгыс район турган чүве. 1976 чылдың март айда партком секретары Он-

дар Чалчик-биле Чөөн-Хемчиктин Ийме суурга «Кашпалдың эзир» дээш Республика чергелиг 32 мөгениң тыва хурежинге база шүүлдүм. Үжүрлөшкен мөге Василий Монгуш ол чер чурттуг. Чалчик Ондар дөрт мөге аразыңга арткан.

1960-70 чылдарда спорттун национал хевиринге Республиканың «Урожай» спартакиадазы эртип турган. Оон программасынга тыва хуреш, хакас «Курес», бурят хуреш «Барильдаа», якут халыш, шой көдүрери, стол теннизи деп хевирлер эртип турган.

1975 чылда ол спартакиадага Чөөн-Хемчик районунун шийиттинген командазынга кирген мен. 72 кг чедир мөгелер аразыңга хурешкеш, ийги черни алдым. Өвүнүн мөгези Куулар Даш-оол шүүлген. Стол теннизинге райондан киржир кижичи келбээр боорга, мен ойнадым. Херэзжен улус аразыңга Валентина Чылбаковна Намдал база мен бирги черлерни алгылааш, шийтир кубок-биле шаңнаттымыс. Валентина Намдал ам-даа Республика эмнелгезинде ажилдавышаан хевээр. Стол теннизинге, студент тургаш, эки ойнап турган мен.

1983 чылда, алдан-маадырларның тура халыышкынындан бээр 100 чыл болган үеде, мен Алдан-Маадыр совхозтун директорунга ажилдап турдум. Ынчан тыва хурешти Алдан-Маадыр суурга 80 ажыг мөгелер аразыңга эрттиривиске, Шамбалыгдан Монгуш Владимир шүүлгөш, шаңналынга бүрүн дерилгелиг чыраа-бора аътты шаңнадымыс. Ол-ла үеде көдээ ажил-агый хүнун таварыштыр Оргу-Шөлдүн арт кырынга тураскаалды кылдыргаш, ажыттымыс.

Оон автору ус-шевер каңнакчы Сарыглар Ортунга эскизин кылдыргаш, тургускан бис. Амгы үеде тыва хурештиң мөгелери ал боттары узун, шыырак, эки белеткелдиг, кашпагай болганындан хостуг, самбо, дзюдо, сумо дээр хурештерге Россияның, Европаның, делегейиниң чемпионнары деп шылгарап үнүп кээп турары ол тыва хурештиң салдары деп бодаар мен.

1976 чылда Чадаананың Искра адаанга кожуун Наадымы эрткен. Орта 48 мөге күжүн шенешкен. Кожавыс Өвүнүн мөгелери база киришкен. Түннелинде үш мөге артымыс. Ынчангаш хурештиң эртрикчилери (комиссия) үш мөгениң деңзизин көөр деп шийтирилзэн. Оларның эң чиик деңзилии мен болган мен. Арктаннары Ооржак Алыш-оол ийги черде, Чамзырын Николай эң аар деңзилиг болган.

2005 чылда Тыва Респуб-

ликаның Чазаа дараазында Наадымнарны эң эки көргүзүлгүр кожууннарга эрттирерин шийтирилзэн. 2006 чылдың түннели-биле, рейтингти езуугаар 2007 чылда эрттирер эргени Өвүр кожуун алган. Ол үеде чагырга даргазы Александр Санчат-оолович Куулар. Хандагайтыга 128 мөгениң аразында моолдун авыргазы (адын сагын-майн тур мен) база бар. Сес мөге артканда, оон онаанга Сүт-Хөлдүн аныяк кашпагай мөгези Даш-Шиви Айбек таварышкан. Мөгелерниң деңзизи дыка ылгалдыг. Бистиң мөгевистиң деңзизи удурланыкчызындан ийи катап чиик. Айбек хеп-хенертен бутче кире халааш, былдааш, үне халыырга, улуг мөге холун даяныпкан. Ол дээш бичи маргылдаа үнгени-биле видеокамерадан көөргө, Авырга, шынап-ла, холун баштай даяныпкан болган. Ынчангаш тыва хурештиң дүрүмү езуугаар бистиң мөгевиске тиилгени берген. А моолдарның хурежинде хол даянырга ажырбас бооп турар. Хурештиң түннелинде күчтөн мөге Аяс Монгуш шүүлген. Өвүнүн мөгези Алексей Куулар үжүрлөшкен. Аарыкчыларның бодалы-биле моолдун Авырга мөгези шүүлгүр боор деп бодап турган.

2008 чылдың түннели-биле алырга, социал экономиктиг эң эки көргүзүлгүр чедип алганын Экономика яамызы рейтингини үндүргөш, 2009 чылда Сүт-Хөл кожуунга Республика Наадымын эрттирерин шийтирилзэн. Орта 128 мөге хурежинге Сүт-Хөлдүн мөгези Эрес Кара-Сал шүүлген, а Арзылаң мөге Маадыр Монгуш үжүрлөшкен. Мен ынчан 2008 чылды Сүт-Хөлдүн чагырга дарга-

зынга төндүр ажилдап каан турган мен. Ынчангаш Наадымны 2008 чылдың түннели-биле эрттирген. Ында мээр ажилдаан үлүмү улуг деп бодаар мен. Ынчалза-даа мээр соомда ажилдаан даргалар ол чедиишкенин боттарыны кылдыр санап турары хомуданчыг.

1960-1970 чылдар үезинде Республика хурештеринде анаа бодун пөстер-биле даарап кылгаш, содак-шудактарны хуреш эгелээрде, спорт комитетиде мөгелерге үлөп берип турган. Ол үлзэн содактары кижиге таарышпастыг болур чүве. Шак ындыг таарымча чок байдалды эскерип көргөш, хоочун мөге, тренер Олег Сагбалдаевич Сат моолдарга өттүндүр содак-шудакты мөгелерниң чагыы езуугаар даарап эгелзэн. Ол эгелзешкин мөгелерге багай эвес түннелдерни эккелген. Амгы шыырак мөгелеривис болганчок-ла салаалары кемдээш,

эмчи дузанын ап турар. Ол талазы-биле хоочун, спортчу, бижикчи Алексей Чамбал-оол хөй удаа радиога, солун-сеткүүлге чырыдып турганы таварылга эвес. Адак сөөлүндө мөгелеривистиң девиин моол мөгелерге демей апарганын эскерип турар бис. Шаанда, мен бичимде, Сүт-Хөлдүн шыырак мөгелери Кавыш-оол Куулар, Ашак-оол Ховалыг, Хеймер-оол алышкыларның девиин дыкала чарашсынып көөр турган бис. Элзэн-не шору хурежи бергеш, хоочун мөге Кошкар-оол Ондарга, Чадаанага май 1-де болган хурешке хоочун мөгелерни аңгы бөлүккө хурештирип тургаш, 4-4 мөге артарга холуштур хурештирген түннелинде, таварыштым. Ол ынак аргазы дөрт хончуке киргеш, мени октаан. А Сүт-Хөлге чыскаал хурежинге ийги салыгда хоочун мөге Кавыш-оол Кууларга база октаатканын ам-даа сактып чоруур мен. Үстүндө бижиттинген чүүлүмү доозуп тура, аңгы мөгелер эгин содаанга октажып чадай бээрге азы оларның бирээзи дөрт хончу манап, дөзүп туруп бээр чараш эвес. Ындыг мөгелерни аарыкчылар эскерип, аразында «дедирленир — дээр» мөге деп чугаалажыр. Шаанда болза эгин содаанга окташпай барган мөгелерни эгин содактарын ужулгаш, белдеринге баглаптар ийик бе азы шуут уштуп кааптар турган чүве.

Бижиттинген чүүлү доозуп тура, мөгелерге, тыва хурешке база өске даа хурештерге спортчу чедиишкенин күзеп артым.

Макар ДОНГАК, күш-ажылдың болгаш спорттун хоочуну.

Кызыл хоорай.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании А 7301320, выданный в 2001 году МБУ Ийская СОШ на имя Саая Алдынай Орус-ооловны, считать недействительным.

Только проверенные новости

tmg news

ИНФОРМАЦИОННОЕ АГЕНТСТВО

КУЛЬТУРА СОБЫТИЯ ПОЛИТИКА

ВСЁ О ТУВЕ

www.tmgnews.ru

СТИРКА КОВРОВ

СПЕЦСУШКА

С ДОСТАВКОЙ СКИДКА ПЕНСИОНЕРАМ - 10%

Тел.: 8-923-384-4084

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10724 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар: Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугавы — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000, Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Номерни парлатпага дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.40.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.